

Clé Lesger, Marco H.D. van Leeuwen, Bart Vissers

RESIDENTIËLE SEGREGATIE IN VROEG-MODERNE STEDEN

Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw*

Residential segregation in an early modern metropolis: Amsterdam circa 1830

Using data from the first land register (1832) of Amsterdam and modern GIS-techniques this study demonstrates that large early modern cities had more complex residential structures than small and medium sized ones. Early modern Amsterdam consisted of a mosaic of districts, each housing only part of the social pyramid (macro-segregation). Within those districts ‘around the corner’ segregation (meso-segregation) was typical. A central location, the quality of the environment and accessibility go a long way in explaining the observed patterns and they demonstrate that uni-dimensional models like the one proposed by Sjoberg in his influential study on the preindustrial city are unsatisfactory.

Gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw was Amsterdam nog altijd de vroegmoderne handels- en havenstad die het al sinds eeuwen was, maar de economische dynamiek was aanzienlijk geringer dan voorheen en de stad herstelde zich slechts langzaam van de crisis tijdens de Franse tijd. De haven was het hart van de stedelijke economie. Daar raakten land en water elkaar en vonden duizenden een bestaan in het laden, lossen en versouwen van goederen, de bouw en het onderhoud van schepen en havenwerken en de productie van scheepsbenodigdheden. Kooplieden, commissionairs, klerken en loopjongens begeleidden de goederenstromen met papierwerk en zorgden voor de financiële en administratieve kant van de zaak. Direct afhankelijk van de haven waren ook de mensen werkzaam in verkeersindustrieën als de suikerraffinage, waar van overzee aangevoerde grondstoffen werden omgezet in halffabrikaten en eindproducten die voor een belangrijk deel werden afgezet op buitenlandse markten.

* Wij danken de redactie van dit tijdschrift en enkele anonieme referenten voor hun opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel.

Naast de werkkrachten in havengerelateerde activiteiten kende Amsterdam in deze jaren ook een omvangrijk leger van winkeliers, marktkooplieden en venters dat de bevolking in de stad zelf en in het agrarische ommeland van consumptiegoederen voorzag en ook de vele honderden ambachtslieden richtten zich voornamelijk op de lokale en regionale markt. Grootschalige industriële ondernemingen speelden tot ver in de eeuw geen rol van betekenis in Amsterdam.¹

Ook in demografisch opzicht was de eerste eeuwhelft een periode van langzaam herstel van de crisis in de Franse Tijd. Rond het midden van de eeuw telde de stad nog altijd niet meer dan de circa 220.000 inwoners ten tijde van de eerste volkstelling in 1795.² In morfologische zin veranderde er dan ook niet veel. Amsterdam behield de stedenbouwkundige structuur die het bij de grote stadsuitbreidingen van de zeventiende eeuw gekregen had. In deze weinig dynamische metropool was de armoede hartverscheurend. Geschat wordt dat omstreeks een derdeel van de totale bevolking een inkomen op of onder de armoedegrens had.³ Een kwart van de bevolking ontving in de winter of zelfs het hele jaar door met regelmaat bedeling en nog veel meer Amsterdammers werden incidenteel bedeeld met levensmiddelen, brandstoffen en kleine geldbedragen. Maar naast de grote massa van paupers kende stad een toplaag van buitengewoon welgestelde huishoudens. De Gini-index, een maatstaf voor inkomensongelijkheid, bedroeg in de eerste helft van de eeuw 0,65 tot 0,70 en daarmee was de ongelijkheid in deze jaren groter dan in de tweede helft van de negentiende en de twintigste eeuw, wanneer de stad zijn vroegmoderne karakter verliest. De vraag die in deze bijdrage centraal staat, is of de hoge inkomensongelijkheid in het vroegmoderne Amsterdam tot uitdrukking kwam in een ruimtelijke scheiding van welstandsgroepen op de woningmarkt? In aansluiting daarbij zullen we uiteraard ook trachten een verklaring te geven voor de residentiële patronen die in het eerste deel van dit artikel worden gereconstrueerd en verder zullen we de uitkomsten van ons onderzoek confronteren met opvattingen, uitspraken en het gedrag van tijdgenoten.

Elders hebben we een uitvoerig overzicht gepresenteerd van onderzoek naar residentiële patronen in vroegmoderne Europese steden. Daaruit is gebleken dat de elite in veel gevallen oververtegenwoordigd was in de centraal ge-

1. Ad Knotter, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Zwolle 1991).

2. Marco H.D. van Leeuwen en James E. Oeppen, 'Reconstructing the Demographic Regime of Amsterdam 1681-1920', *Economic and Social History in the Netherlands* 5 (1993) 61-102, aldaar 87.

3. Zie voor armoede en inkomensongelijkheid in deze periode Marco H.D. van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam, ca. 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie* (Zwolle-Amsterdam 1992) en Lee Soltow en Jan Luiten van Zanden, *Income and wealth inequality in the Netherlands, 16th-20th century* (Amsterdam 1998).

legen stadswijken en armen in de periferie.⁴ Die onderzoeksresultaten sluiten aan bij de klassieke studie van Sjoberg naar de pre-industriële stad. Sjoberg betoogt ter verklaring dat de dominante positie van de politieke en religieuze elites ruimtelijk tot uitdrukking kwam in een voorkeur voor het stadscentrum als woonplaats. Daar woonden zij immers dicht bij de publieke gebouwen waar zij hun macht uitoefenden en bovendien profiteerden zij er van de status die het centrum ontleende aan de aanwezigheid van belangrijke instellingen. Tot slot, aldus Sjoberg, was men in het centrum relatief veilig bij beschietingen en aanvallen op de stad.⁵ Om diezelfde redenen nam de status van bewoners af met het toenemen van de afstand tot het centrum en helemaal aan de rand van de stad werden de armen en *outcast groups* aangetroffen. Daar was de afstand tot de politieke en religieuze voorzieningen in het stadshart het grootst en liep men bij militaire aanvallen op de stad het meest direct gevaar.

Ofschoon in het algemeen de status van stedelingen afnam in de richting van de stadsmuren bestond er in werkelijkheid veel meer variatie dan het model van Sjoberg toelaat. Naast macro-segregatie op het niveau van zones of wijken, was er in vroegmoderne steden sprake van meso-segregatie op het niveau van gevelwanden. Voor vroegmodern Londen schrijft Jones: ‘streets of substantial houses often had lanes and alleyways of squalor immediately behind them. Lazarus was literally on Dives’ doorstep’.⁶ Dit soort uitspraken is bij gebrek aan perceelsgewijze data en GIS-technieken meestal gebaseerd op de morfologische kenmerken van de bestudeerde stad en observaties van tijdgenoten. In gedetailleerde studies naar residentiële segregatie in Alkmaar en Delft hebben wij evenwel aangetoond dat in Hollandse steden werkelijk sprake was van segregatie op gevelwandniveau.⁷ De rijken woonden er gewoonlijk aan hoofdgrachten en hoofdstraten, middengroepen aan de mindere grachten en de zij- en achterstraten en de armsten op binnenterreinen die vaak slechts door een slop of gang bereikbaar waren. Ter verklaring hebben we gewezen op het functioneren van de vastgoedmarkt en het feit dat in stedelijke gebieden locatievoordelen en de daarop gebaseerde vastgoed-

4. Clé Lesger en Marco H.D. van Leeuwen, ‘Residential segregation from the sixteenth to the nineteenth century. Evidence from the Netherlands’, *Journal of Interdisciplinary History* xlii: 3 (2012) 333-369.

5. Gideon Sjoberg, *The pre-industrial city, past and present* (New York 1960) 95-103.

6. E. Jones, ‘London in the Early Seventeenth Century: an Ecological Approach’, *London Journal* 6 (1980) 123-133, aldaar 126.

7. Willem van den Berg, Marco H.D. van Leeuwen en Clé Lesger, ‘Residentiële segregatie in Hollandse steden. Theorie, methodologie en empirische bevindingen voor Alkmaar en Amsterdam, 16e-19e eeuw’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 24 (1998) 402-436 en Clé Lesger, Marco H.D. van Leeuwen en George Buzing, ‘Residentiële segregatie in Delft. Een verkenning van ruimtelijke patronen in 1832’, in: Onno Boonstra en Anton Schuurman (red.), *Tijd en ruimte. Nieuwe toepassingen van GIS in de alfawetenschappen* (Utrecht 2009) 52-61.

prijzen over zeer korte afstanden sterk kunnen variëren. We komen daar later in deze bijdrage nog uitvoeriger over te spreken.⁸

Wat tot op heden in de Nederlandse en internationale geschiedschrijving nog ontbreekt is een gedetailleerde studie naar residentiële patronen in een grote vroegmoderne stad. Dat is problematisch want het is immers goed mogelijk dat alleen al de schaal van een grote stad aanleiding geeft tot complexere woonpatronen dan in kleine steden gebruikelijk zijn. Op basis van fragmentarisch materiaal hebben we eerder voor een grote stad – Amsterdam – de hypothese opgesteld van een mozaïek van wijken die elk een deel van de sociale piramide huisvesten (macro-segregatie) en intern een geledingspatroon op gevelwandniveau vertonen (meso-segregatie). Het wordt nu tijd die hypothese te toetsen aan gedetailleerde informatie over de residentiële patronen in Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw. Maar voor we daar toe overgaan, is het goed even stil te staan bij de wijze waarop residentiële patronen vorm krijgen en bij de belangrijkste bron die wij in dit onderzoek hebben gebruikt.

Residentiële segregatie, externaliteiten en kadastrale vastgoedprijzen

In vroegmoderne steden waren welstand, macht en aanzien ongelijk verdeeld en in belangrijke mate geconcentreerd bij de maatschappelijke bovenlaag. In de praktijk hing een sterke positie op één terrein vaak samen met een hoge positie op de overige terreinen. Economisch succes, bijvoorbeeld, kon ingezet worden om politieke invloed te verwerven, die op zijn beurt leidde tot meer aanzien en ook tot additionele voordelen op economisch gebied. Daardoor raakten welstand, macht en prestige doorgaans geconcentreerd in de handen van een herkenbare maatschappelijke bovenlaag. Toch waren er ook enkele posities in de samenleving die een aanzienlijke mate van aanzien en ook macht bezaten, maar in welstand achterbleven, zoals predikanten. Niettemin bleven dit uitzonderingen en in het algemeen kwamen welstand, macht en aanzien inderdaad bij elkaar in een relatief kleine toplaag. Dat was ook in Amsterdam zo. De Amsterdamse bovenlaag, vaak al gevestigde namen sinds de Gouden Eeuw, beleefde als late regenten een gouden ‘nazomer’ die tot na het midden van de negentiende eeuw voortduurde.⁹

8. Naast macro- en meso-segregatie was er in grotere steden ook nog sprake van micro-segregatie op het niveau van individuele huizen. Daar varieerde de huur van woningen en de status van de bewoners vaak per verdieping met als algemene regel dat kelders, achterkamers en de hoger gelegen verdiepingen minder aantrekkelijk en ook minder duur waren dan woningen op de begane grond. Het gebruikte bronnenmateriaal staat het niet toe deze vorm van segregatie uitvoerig te bespreken.

9. Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam*, 57-58.

Ill. 1 Pantoffel-parade van welgestelde Amsterdammers die vooral op zondagmiddag langs de Keizersgracht gaan wandelen om te zien en gezien te worden, uit: *Physiologie van Amsterdam door een Amsterdamer* (Amsterdam 1844), illustraties door F.C. Fuchs.

Deze toplaag was uiteraard het best in staat zijn woonvoorkeuren te realiseren. Naarmate Amsterdamse huishoudens verder afstonden van deze toplaag waren zij meer en meer gedwongen genoegen te nemen met woningen die overbleven nadat degenen met meer middelen een passend onderkomen hadden gevonden. In de meest algemene zin moeten we bij woonvoorkeuren denken aan zaken die de kwaliteit van het bestaan verhogen. Daartoe behoorde de kwaliteit van de woning zelf, zoals deze ondermeer tot uitdrukking kwam in omvang, mate van comfort en staat van onderhoud, maar vooral ook de zogenoemde externaliteiten. Johnston definieert die als 'aspects of the local environment which contribute to the quality of life of an individual, family or household resident there, but which are not purchased

directly by them'.¹⁰ Omdat de kwaliteit van woningen van geval tot geval varieert, staan de externaliteiten aan de basis van grootschaliger residentiële structuren in een stad.

Voor het vroegmoderne Amsterdam beschouwen wij als de belangrijkste externaliteiten: een centrale locatie, een aangenaam woonmilieu en goede toegankelijkheid. Met de aandacht voor een centrale locatie sluiten we aan bij het werk van Sjoberg. Een aangenaam en voornaam woonmilieu wordt genoemd in het werk van de Amerikaanse geograaf James Vance Jr. Anders dan Sjoberg meent hij dat het centrum van steden al vanaf de zestiende eeuw een vestigingsplaats werd van vooral economische activiteiten. Degenen die het zich konden permitteren, verlieten mede daarom het centrum en vestigden zich in de stedelijke periferie, waar zij bovendien de ruimte vonden voor het (laten) bouwen van omvangrijke en luxueuze huizen in overeenstemming met hun positie in de samenleving.¹¹ Dit Burgess-achtige geledingsmodel met een Central Business District *avant la lettre* en de welgestelde elite op ruime kavels in de stedelijke periferie is nog nimmer in vroegmoderne steden aangetroffen, maar de nadruk die Vance legt op de economische functie van het centrum en het streven van de elite voor zichzelf een passend woonmilieu te creëren, is voor deze studie van belang.

Het werk van Vance heeft ons tevens geattendeerd op het belang van toegankelijkheid voor de spreiding van welstandsgroepen over de stad. Vooral voor de detailhandel was toegankelijkheid van het allergrootste gewicht. Aan straten met de beste toegankelijkheid en het hoogste commercieel potentieel waren de huren zeer aanzienlijk en vestigde zich een welgestelde middenstand van winkeliers, die er niet uitsluitend een winkel uitbaatte, maar er ook woonde.¹²

Alvorens tot de presentatie en analyse van de sociaal-ruimtelijke structuur over te gaan, is het goed enige aandacht te besteden aan de bron die in deze bijdrage centraal staat: het Kadaster van 1832. Dat bevat informatie over de geldwaarde van ieder perceel in de stad – bebouwd of onbebouwd. Wij hebben aan deze bron de huurwaarde ontleend van alle woonhuizen in Amsterdam, in totaal zo'n 23.000 stuks. Die huurwaarde wordt overigens niet expliciet in de bron vermeld, maar laat zich eenvoudig berekenen uit wat men in die jaren de belastbare opbrengst noemde.¹³ De keuze voor juist deze

10. R.J. Johnston, *City and society. An outline for urban geography* (Londen e.a. 1984) 164.

11. J.E. Vance Jr., 'Land assignment in the pre-capitalist, capitalist and post-capitalist city', *Economic Geography* 47 (1971) 101-120, aldaar 107-111 en zie tevens de evaluatie van de opvattingen van Sjoberg en Vance bij J. Langton, 'Residential patterns in pre-industrial cities: some case studies from seventeenth-century Britain', *Transactions of the Institute of British Geographers* 65 (1975) 1-27.

12. Clé Lesger, 'Patterns of retail location and urban form in Amsterdam in the eighteenth century', *Urban History* 38 (2011) 24-47.

13. De belastbare opbrengst bedroeg voor woonhuizen driekwart van de (geschatte) huurwaarde. Zie voor het Kadaster als bron bij historisch onderzoek tevens F. Keverling Buis-

bron bij een onderzoek naar residentiële patronen is goed te verdedigen. Dit is de eerste bron die het mogelijk maakt voor de hele stad een ondubbelzinnige relatie te leggen tussen de (werkelijke of op basis van de verkoopwaarde geschatte) huurwaarde van huizen en een locatie op kaart. Het Kadaster omvat immers niet uitsluitend registers (de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels) met per object aantekeningen over eigendom en economische waarde, maar tevens een reeks van kaarten (de Minuutplans) waarop die objecten zijn ingetekend. Voor dit onderzoek zijn de Minuutplans opgenomen in een GIS en is ieder object als een punt op een digitale kaart van Amsterdam geplaatst. Aan die punten is vervolgens informatie over de huurwaarde ‘gehangen’. Onbebouwde objecten en objecten met een andere bestemming dan wonen zijn uiteraard buiten beschouwing gebleven.

In onderzoek naar woonpatronen van welstandsgroepen in moderne steden wordt doorgaans gebruik gemaakt van indicatoren als inkomen, vermogen en beroep. Dat wij hier gekozen hebben voor huurwaarden is vooral omdat voor de eerste helft van de negentiende eeuw – de nadagen van het vroegmoderne Amsterdam – geen informatie over het inkomen en vermogen van alle Amsterdammers beschikbaar is en ook beroepsgegevens zijn pas bruikbaar vanaf de volkstelling van 1849 en de inrichting van het Bevolkingsregister van 1851. In ons onderzoeksproject willen we bovendien de mogelijkheid van vergelijking met eerdere perioden openhouden en voor die eerdere perioden zijn uitsluitend huurgegevens beschikbaar.¹⁴ Maar ook op minder pragmatische gronden is het gebruik van huurgegevens te billijken. De keuze voor een specifieke woning toonde immers aan de buitenwereld de status die men bezat of nastreefde en tevens gaf de huurwaarde een indicatie van de economische positie van het betreffende huishouden.

Huren kunnen slechts als indicator van sociale status en economische positie functioneren, wanneer er geen herverdelingsmechanismen werkzaam zijn die de relatie verstören, zoals huursubsidies. In het vroegmoderne Amsterdam waren er hofjes waar de bewoners tegen relatief lage kosten onderdak kregen. Die zijn in dit onderzoek dan ook zoveel mogelijk buiten beschouwing gelaten.¹⁵ Afgezien van de hofjes kwamen de woninghuren in Amsterdam tot stand op een vrije markt van vraag en aanbod. Dat rechtvaardigt het gebruik van huren als indicator van sociale status en economische positie.

man en E. Muller, “Kadaster-Gids”. *Gids voor de raadpleging van hypothecaire en kadastrale archieven uit de 19e en de eerste helft van de 20e eeuw* (Den Haag 1979) en A.D.M. Veldhorst, ‘Het Nederlandse vroeg-19e-eeuwse kadaster als bron voor andersoortig onderzoek, een verkenning’, *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 9 (1991) 8-27.

14. Zie tevens Lesger en Van Leeuwen, ‘Residential segregation’.

15. Uiteraard zijn ook de huurwaarden van bedrijfspanden en onbebouwde stukken grond uit de analyse geweerd.

Woonpatronen van welstandsgroepen

Voor een eerste indruk van de spreiding van welstandsgroepen over de stad is het goed de aandacht te vestigen op de extremen: de armsten en de rijksten. Concreet gaat het om 17.108 arme gezinnen die in de winter van 1846/47 bedeeld werden en om de 752 Amsterdammers die in 1854 gerechtigd waren de leden van de Tweede Kamer te kiezen. Deze kiesgerechtigden vormden de rijkste zeven procent van de bevolking, de bedeelden het armste derdeel. Op basis van de adresgegevens van deze groepen zijn voor dertien wijken en het gebied buiten de stadswallen een pauper-index en een elite-index opgesteld. Deze maken duidelijk waar elite en armen relatief oververtegenwoordig waren (een index groter dan 100) en waar zij ondervertegenwoordig waren (een index kleiner dan 100).¹⁶

Uit de pauper-index in tabel 1 wordt zonneklaar dat de stad rond het middelen van de negentiende eeuw twee pauperwijken kende: de Jodenbuurt en de Jordaan (zie voor de wijkindeling figuur 1). Meer dan de helft van alle armen leefde daar en de indexcijfers bereiken er waarden van respectievelijk 257 en 160. In de eerste helft van de negentiende eeuw woonden vrijwel alle Amsterdamse Joden in de Jodenbuurt, overigens zonder dat zij daartoe gedwongen werden. De meesten hielden zich in leven met straathandel en andere marginale activiteiten en wanneer deze onvoldoende inkomsten opleverden, vielen zij terug op de bedeling. Tijdgenoten benadrukkten het verpauperde karakter van de buurt. Zo schrijft Multatuli in Woutertje Pieterse over ‘De krotten die ze [de Amsterdamse Joden] heetten te bewonen – vuistslagen in ’t gezicht der beschaving’.¹⁷

In de Jordaan was de woonsituatie niet beter. Hier bevonden zich grote aantallen ambachtelijke bedrijven, waaronder leerlooierijen, ververijen, lijmfabrieken en suikerraffinaderijen, die het oppervlaktewater vervuilden en de buurt onderdompelden in stank, roet en rook. In een rapport van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs uit 1853 lezen we dat de woningen er ‘bestaan in vochtige kelders, bekrompen zolders of slechte vertrekken [...] waaraan geen herstellingen worden gedaan dan alleen zooveel noodig is om de gebouwen voor algeheele ondergang te bewaren. Men kan in één woord zeggen, dat in

16. Meer informatie over de samenstelling van deze groepen bij Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam, 72-81* en Boudien de Vries, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895* (Amsterdam 1986) 33, 169 en tabel 5.1.

17. Multatuli, *Woutertje Pieterse (uit de ideeën verzameld en uitgegeven door G. Stuiveling)* (Amsterdam 1862-1877 (1974)) 406-409. In *Woutertje Pieterse* beschrijft Multatuli de situatie in de eerste helft van de negentiende eeuw. Zie voor de economische positie van Amsterdamse Joden in de eerste helft van de negentiende eeuw Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam, 183-192*, 262 en 267.

het algemeen en behoudens enkele uitzonderingen die woningen ongeschikt voor het verblijf van mensen zijn'.¹⁸

TABEL 1 Residentiële segregatie in Amsterdam omstreeks 1850

Wijk	Aantal huishoudens in 1859	id. in %	Aantal armen in 1847	id. in %	Aantal kiezers in 1854	id. in %	Pauper-index (d/b) [*] 100	Elite-index (f/b) [*] 100
	(a)	(b)	(c)	(d)	(e)	(f)		
I	9679	17,54	1217	7,12	107	14,23	41	81
II	2842	5,15	382	2,23	142	18,88	43	367
III	12730	23,07	6294	36,79	41	5,45	160	24
IV	3178	5,76	721	4,21	32	4,25	73	74
V	1161	2,10	373	2,18	46	6,12	104	291
VI	4125	7,47	160	0,94	103	13,70	13	183
VII	2964	5,37	1014	5,93	57	7,58	110	141
VIII	4468	8,09	1006	5,88	84	11,17	73	138
IX	3725	6,75	1222	7,14	47	6,25	106	93
X	3432	6,22	2739	16,01	26	3,46	257	56
XI	1691	3,06	635	3,71	27	3,59	121	117
XII	888	1,6	236	1,38	13	1,73	86	107
XIII	3159	5,72	852	4,98	18	2,39	87	42
Buiten-gebied	1156	2,10	257	1,50	9	1,20	72	57
Totaal	55198	100	17108	100	752	100		

Bron: Boudien de Vries, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895* (Amsterdam 1986) 175-176; Stadsarchief Amsterdam, bibliotheek P900.002.

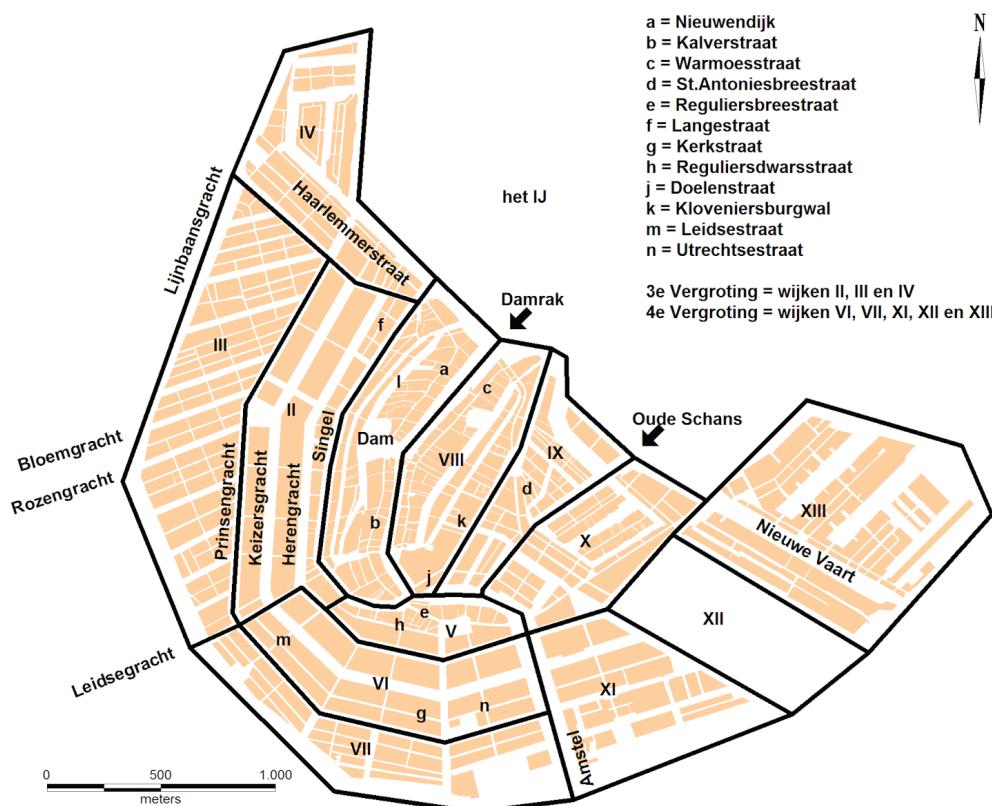
Legenda van de wijken: I. Centrum Nieuwe Zijde; II. Noordwestelijke grachtengordel; III. Jordaan; IV. Westelijke eilanden en Haarlemmerbuurt; V. Omgeving Rembrandtplein; VI. Zuidelijke grachtengordel; VII. Omgeving Noordse Bos; VIII. Centrum Oude Zijde; IX. Omgeving Nieuwmarkt; X. Jodenbuurt; XI. Zuidoostelijke grachtengordel; XII. Plantage; XIII. Oostelijke eilanden en Kadijken; Buitengebied = buiten de stadsgracht. Zie tevens figuur 1.

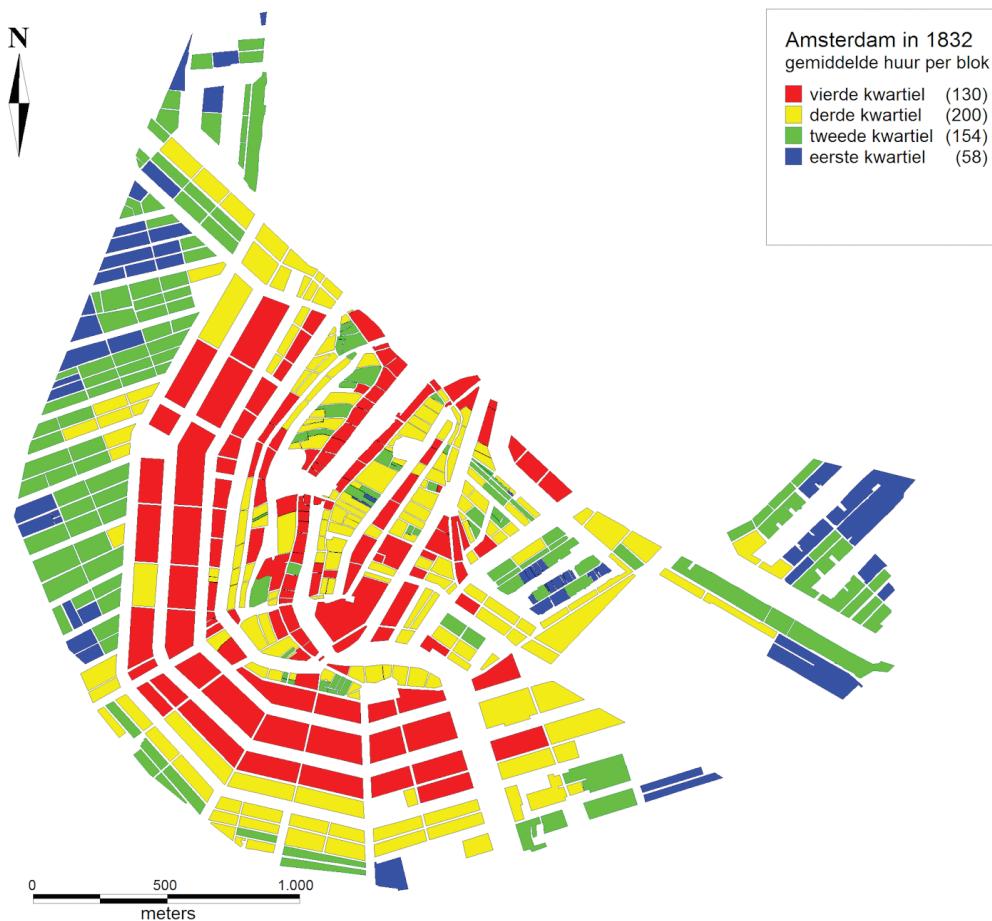
Maar niet in de hele stad was de situatie zo slecht. Uit de elite-index in tabel 1 blijkt dat de welgestelde kiesgerechtigden oververtegenwoordig waren in de grachtengordel (wijken II en VI) en in de aan de zuidelijke grachtengordel en Amstel grenzende omgeving van het Rembrandtplein (wijk V). De huizen waren daar ruim en in goede staat van onderhoud. De vervuiling van het oppervlaktewater was er aanzienlijk minder dan in een nijverheidswijk als de Jordaan en de bewoners hadden voldoende financiële middelen om een, naar de maatstaven van die tijd, aangenaam en comfortabel leven te leiden.

18. Geciteerd bij H.Tj. Dijkhuis, 'De Jordaan. De ontwikkeling van een volkswijk in een grote stad', *Economisch-Historisch Jaarboek* 21 (1940) 1-90, aldaar 36.

Anders dan in de grachtengordel, waar paupers sterk ondervertegenwoordigd waren, vertoonde de omgeving van het Rembrandtplein niet uitsluitend een (sterke) oververtegenwoordiging van welgestelde kiesgerechtigden, maar tevens een oververtegenwoordiging van paupers. Er woonden dus zowel meer kiesgerechtigden als meer armen dan op grond van de bevolkingsomvang van de wijk verwacht mocht worden. En ook in de wijken vii (omgeving Noordse Bos) en xi (zuidoostelijke grachtengordel) zijn zowel paupers als kiesgerechtigden oververtegenwoordigd. Dit maakt ons er op attent dat binnen de wijken blijkbaar aanzienlijke verschillen in welstand bestonden. Om die verschillen beter tot uitdrukking te laten komen, moeten we het niveau van wijken verlaten en gebruik maken van een kleinere eenheid van analyse. In figuur 2 zijn daartoe de aan het Kadaster ontleende gemiddelde huurwaarden per huizenblok op kaart gezet.¹⁹ In het eerste kwartiel bevinden zich de blokken met de gemiddeld laagste huren en in het vierde kwartiel die met de gemiddeld hoogste huren van de stad. Huizenblokken met minder dan vijf waarnemingen zijn buiten beschouwing gelaten en ook niet op de kaart afgebeeld.

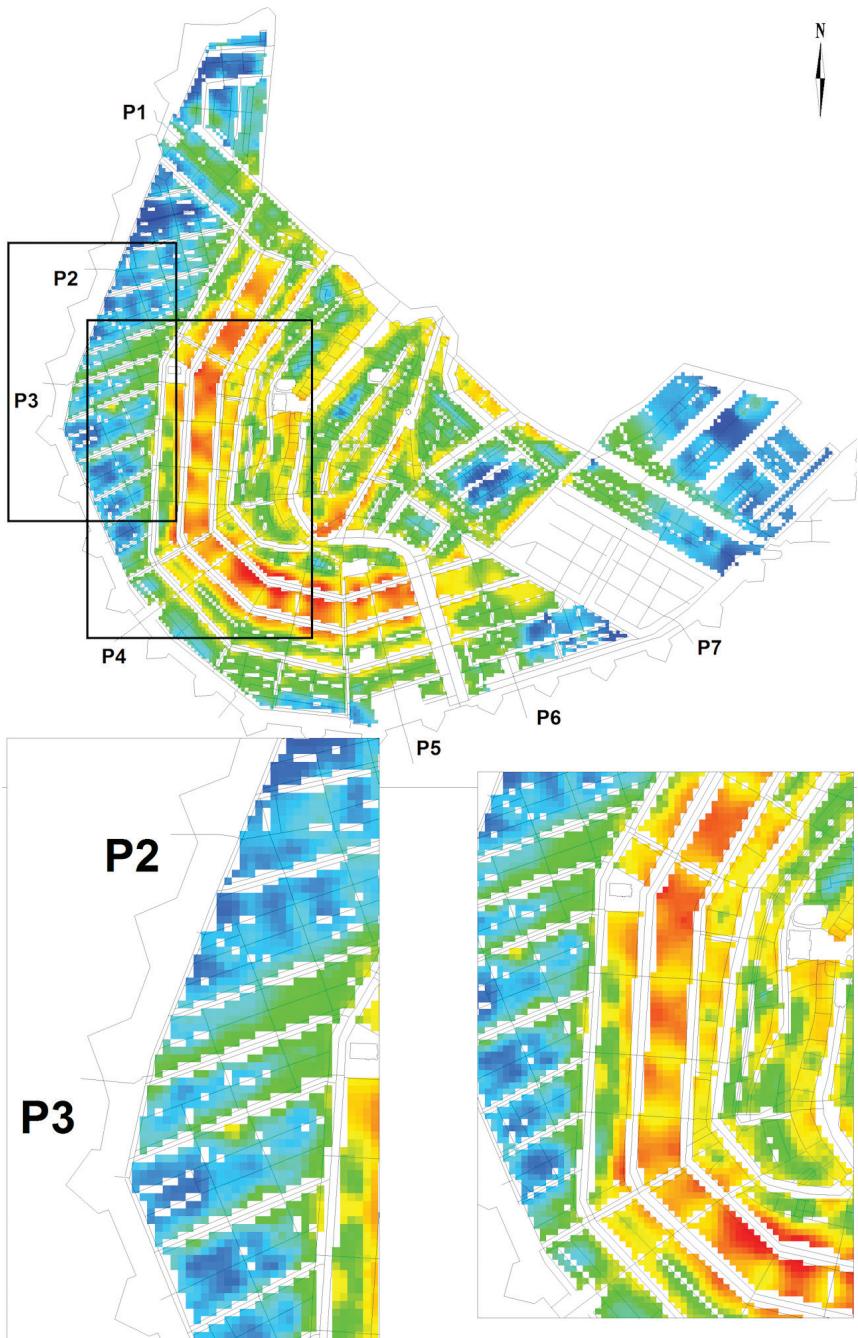
FIGUUR 1 Locatie van wijken en straten in Amsterdam

FIGUUR 2 Gemiddelde huren per huizenblok, 1832

Het globale beeld van tabel 1 kan nu aanzienlijk worden verfijnd. De Jodenbuurt en de Jordaan kenden huizen met lage tot zeer lage huren en derhalve ook arme tot zeer arme bewoners, maar ook flinke aantallen huizenblokken met gemiddelde huren in het tweede en derde quartiel en in de Jodenbuurt bevonden zich zelfs enkele blokken met huren in het vierde quartiel. Gemeenten naar huurwaarden waren de bewoners van de grachtengordel rijk, maar ook daar kwamen blokken met minder dure huizen voor en menging van meerdere welstandsgroepen was tevens kenmerkend voor het middeleeuwse centrum van de stad. Op het niveau van de hele stad kan niettemin worden vastgesteld dat lage huren en arme bewoners vooral te vinden waren in de periferie. In dat opzicht sluit het in figuur 2 getoonde patroon eensdeels aan bij hetgeen door Sjoberg is gepostuleerd, maar tevens is er, anders dan hij veronderstelt, geen sprake van een uniforme daling van de sociale status van bewoners met het toenemen van de afstand tot het stadshart. Dat stadshart

FIGUUR 3 Huurwaarden van Amsterdamse woonhuizen, 1832

kende geen concentratie van welgestelde politieke en religieuze elites die woonden in de onmiddellijke omgeving van de grote openbare gebouwen waar zij hun functies uitoefenden. Weliswaar bevonden die openbare gebouwen (stadhuis, kerken, beurs) zich inderdaad in het hart van de stad, maar de welstand van de bewoners was er op blokniveau zeer verschillend en buiten het stadshart, in de grachtengordel, lag een veel homogener welgesteld woonmilieu.

In onze studies naar residentiële segregatie in Alkmaar en Delft hebben we veel nadruk gelegd op wat hierboven is aangeduid als meso-segregatie, dat wil zeggen segregatie op het niveau van gevelwanden. Voor een juist begrip van de residentiële patronen van welstandsgroepen is het ook voor Amsterdam van belang af te dalen van het niveau van wijken en huizenblokken naar kleinere eenheden. Omdat we voor Amsterdam beschikken over informatie over de huurwaarde en exacte locatie van bijna 23.000 woonhuizen is het mogelijk een verfijnd beeld te schetsen van de residentiële patronen. Het afdrukken van individuele huurwaarden op een kaart levert bij deze aantallen geen leesbaar kaartbeeld op, maar met standaard interpolatietechnieken is het mogelijk alle individuele datapunten in de analyse te betrekken en toch een helder beeld te creëren, zoals figuur 3 laat zien.²⁰

Daar is de hoogte van de huren weergegeven in een kleurenpalet dat varieert van donkerblauw voor de laagste huren, via lichtblauw, groen en geel naar fel rood voor de hoogste. Voor zover wij weten, is dit de eerste afbeelding van een grote vroegmoderne stad waarin recht wordt gedaan aan de volle complexiteit van residentiële segregatie in de zin dat gegevens van alle percelen per perceel zijn afgebeeld. Laten we zien welke patronen de kaart aan het licht brengt.

Anders dan in figuur 2, waar de kwartielgrenzen een harde scheiding creëren tussen vier verschillende huurcategorieën, werkt de interpolatiekaart met kleurgradaties en vertoont deze daardoor een grotere variatie en betere overeenkomst met de werkelijke spreiding van huishuren. Bij de hoogste huren is dat goed te zien in het middeleeuwse hart van de stad. Figuur 2 toont daar een flink aantal blokken met een gemiddelde huur in de hoogste categorie, maar figuur 3 maakt duidelijk dat het verschil met de grachtengordel veel groter was dan op basis van de blokkenkaart zou kunnen worden verondersteld. Eerder dan blokken met een hoge gemiddelde huur was er in het stadshart sprake van relatief hoge huren op gevelwandniveau, namelijk aan het IJ, langs Nieuwendijk, Damrak en Warmoesstraat benoorden de

20. De gebruikte interpolatiemethode (inverse distance weighting) berekent voor elke locatie op de kaart de meest waarschijnlijke huurwaarde. Het algoritme betreft daarbij de nabijgelegen locaties met bekende huurwaarden. Op die manier ontstaat een vlakdekkend kaartbeeld. Deze methode is uitgevoerd binnen het gis-pakket MapInfo met de optie Grid-mapping.

Dam, aan de Dam zelf, langs Kalverstraat en Rokin ten zuiden van de Dam en bij de hoogwaardige bebouwing aan de Doelenstraat (met achterzijde aan de Amstel). Ook de oostzijde van de Kloveniersburgwal scoorde overigens goed.

In vergelijking daarmee is de concentratie van hoge huren in de grachtengordel opvallend te noemen, maar ook daar was het beeld complexer dan de analyse op blokniveau suggereert. Meso-segregatie op gevelwandniveau is duidelijk aanwijsbaar waar dwarsstraten de grachtengordel doorsneden. Aan de hoofdgrachten waren de huren hoog, aan de zijstraten aanzienlijk tot zeer aanzienlijk veel lager. Maar daar blijft het niet bij. In de noordwestelijke grachtengordel contrasteerden de lage huren in de Langestraat met de bebouwing aan Singel en Herengracht. En in de zuidelijke grachtengordel, van Leidsegracht tot Plantage, functioneerde de Kerkstraat als een achterstraat in de zone tussen Keizersgracht en Prinsengracht. De Reguliersdwarsstraat – van Koningsplein tot Rembrandtplein – vervulde eenzelfde functie in de zone tussen Singel en Herengracht en ook daar contrasteerden de huren en de status van de bewoners schril met de bebouwing en bewoners aan de hoofdgrachten. Tot slot zorgde ook inpandige bebouwing voor een zekere differentiatie binnen de grachtengordel. Huizen op binnenterreinen werden uitsluitend aangetroffen in de westelijke grachtengordel en wel vooral aan de oostzijde van de Prinsengracht. Meer dan men wellicht zou verwachten, bevonden zich daar sloppen en stegen die toegang gaven tot woonhuizen die achter de meer prestigieuze bebouwing aan de gracht waren opgetrokken.

Vele duizenden huizen met lage tot zeer lage huren lagen als een band van laagwaardige bebouwing om het centrum heen. Alleen het deel van de IJ-oever dat gelegen is tussen de werkeilanden aan de west- en oostzijde van de stad kende hoogwaardige bebouwing en welgestelde bewoners. Aan de zuidzijde van de stad, grenzend aan het meest prestigieuze segment van de grachtengordel, was deze schil van onaanzienlijke bebouwing en anonieme bewoners smal, maar aan de oostzijde van de stad en bij de Jordaan aanzienlijk breder. Tot slot laat ook de Jodenbuurt zich eenvoudig herkennen als een gebied met lage huren en, zo hebben we eerder gezien, bittere armoede onder een groot deel van de bewoners.

Toch is ook binnen deze onaanzienlijke wijken sprake van differentiatie. Aan de voet van de Oostelijke eilanden genereerde de bebouwing langs het water van de Nieuwe Vaart hogere huren dan elders op de eilanden en ze huisvestte derhalve een minder arm deel van de Amsterdamse bevolking. Hetzelfde geldt voor de Haarlemmerstraat en Haarlemmerdijk die aan de westzijde van de stad de scheiding vormen tussen de Westelijke eilanden en de Jordaan en die wat huurniveau (en welstand van de bewoners) afstaken tegen de omliggende bebouwing. Ook in de Jodenbuurt was in deze jaren sprake van een contrast en wel tussen de welgestelde bewoners van de Nieuwe Herengracht, de middengroepen aan de Jodenbreestraat en de arme tot straatarme bevolking op Uilenburg en Valkenburg. Toch is zelfs daar het

beeld gevarieerd. Aan de westzijde van het arme Uilenburg, aan het water van de Oude Schans, stonden duurdere huizen en woonden mensen die meer te verteren hadden dan elders op Uilenburg.²¹

De Jordaan huisvestte in absolute zin zonder twijfel de grootste aantallen armen en had inderdaad de reputatie van een pauperbuurt. Voor wie beter keek of de buurt goed kende, was het beeld gevarieerder. De onderwijsvernieuwer Jan Ligthart was zo iemand. Geboren in de Jordaan als kind van een kruidenier, beschreef hij als volwassene de buurt zoals deze was in zijn jeugd in de jaren 1860. ‘Het was een vunze buurt’, aldus Ligthart,

‘Eigenaardig was echter, dat sommige lengtestraten en grachten als kleurige, glanzende zijden draden door dit weefsel [van straten] waren getrokken en men dus uit de onbeschaafde armoede plotseling kon overgaan in den netten burgerstand. De Bloemgracht en de Rozengracht bij voorbeeld waren niet te min voor handelaars en dokters; daar zag je keurig onderhouden huizen met blinkend geverfd deuren [...]. En geen drie minuten verder had je een armelijke Eglantiersstraat of Laurierstraat, met vuile houten trappen, donkere portalen en slobberige vrouwen. Wie den Jordaan doorkruiste, enkel maar doorsneed, kwam afwisselend in aanraking met het proletariaat, de kleine burgerklasse, en den goeden burgerstand’.²²

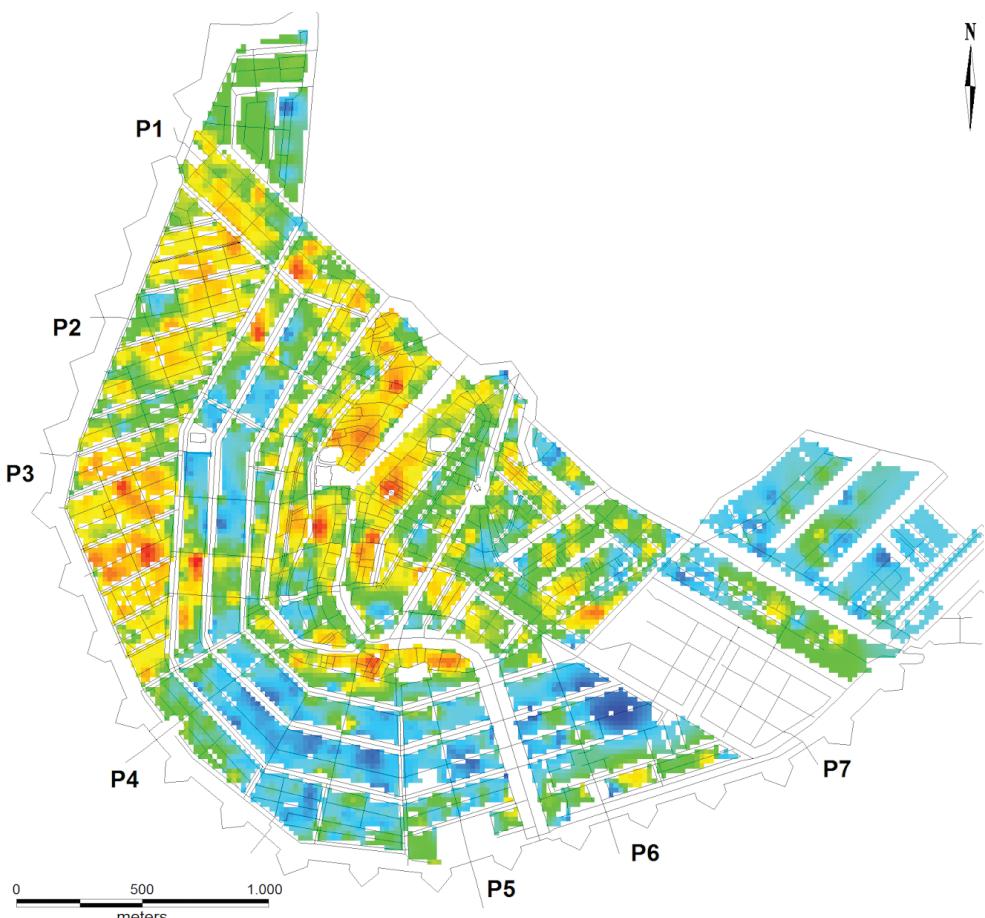
Figuur 3 bevestigt het beeld dat Ligthart oproept. De Rozengracht en Bloemgracht vertonen inderdaad een beeld van hogere huren en de lengtestraten over het algemeen een van lage huren. Dat Ligthart juist over Rozengracht en Bloemgracht sprak, is niet verwonderlijk want juist het middendeel van de Jordaan week in welstand af van de noordelijke en zuidelijke periferie, waar het donkerblauw van de laagste huren prominent op de kaart aanwezig is. Figuur 3 onthult overigens ook een andere welstandsgradiënt. Aan de oostzijde van de Jordaan, langs de Prinsengracht, waren de huren relatief hoog, maar naarmate men de Lijnbaangracht en stadsrand naderde, daalde de huurwaarde van de huizen en de welstand van de bewoners. Een verslag uit 1829 van een wandeling langs de stadsrand beschrijft het instortingsgevaar van de bouwvallige huizen aan het einde van de Nieuwe Leliestraat, Egelantierstraat, Tuinstraat, Anjelierstraat en Palmstraat.²³

Overzien we nu het voorgaande dan zal duidelijk zijn dat de hypothese die wij op basis van onderzoek naar de residentiële patronen in Alkmaar en Delft hebben opgesteld, voor Amsterdam bevestigd wordt. Die stad bestond inder-

21. Een kort onderzoek in het Bevolkingsregister van 1851-'53 maakte duidelijk dat in deze duurdere huizen relatief veel christenen woonden.

22. J. Ligthart, *Jeugdherinneringen* (Groningen/Den Haag 1919) 266. Onze cursivering.

23. Zie Dijkhuis, ‘De Jordaan’, 33.

FIGUUR 4 De menging van welstandsgroepen in Amsterdam, 1832

daad uit een mozaïek van wijken die over het algemeen slechts een deel van de welstandspiramide huisvestten. Globaal gezien bevonden de arme wijken zich aan de randen van de stad, maar anders dan Sjoberg veronderstelt, was er geen sprake van dalende welstand en status vanuit het hart van de stad, integendeel. De meest welgestelde Amsterdammers woonden niet in de onmiddellijke omgeving van de grote openbare gebouwen in het centrum, maar in de grachtengordel. Tevens is bevestigd dat binnen de verschillende welstandsgebieden (macro-segregatie) een fijnmaziger geledingspatroon op gevelwandniveau bestond (meso-segregatie). Micro-segregatie op het niveau van woningen binnen hetzelfde huis, kan op basis van het kadastermateriaal niet worden aangetoond, maar de geschriften van Multatuli maken duidelijk dat deze vorm van segregatie in Amsterdam, met zijn vele kelder-, boven- en achterwoningen, niet ongebruikelijk was. In de Woutertje Pieterse schetst Multatuli tot in detail de verschillen tussen huishoudens binnen eenzelfde

huis en het dalen van de sociale status met het stijgen van de verdiepingen. En wanneer Woutertje in de Jodenbuurt geld moet incasseren wordt ook daar bij het bestijgen van de trappen de toegang smaller ‘en het touw waaraan hij zich moest ophissen, iets gladder en dunner’.²⁴

De vraag die met het voorgaande nog niet beantwoord is, is die naar de feitelijke menging en segregatie van welstandsgroepen in Amsterdam. Waar in de stad was de mate van menging het grootst en waar was de bevolking in sociaal-economisch opzicht relatief homogeen? Het antwoord op die vraag is af te lezen van figuur 4. Daar is een grid met cellen van 50 bij 50 meter over Amsterdam gelegd (niet afgebeeld) en is van de huizen binnen die cellen de variatiecoëfficiënt van de huurwaarden bepaald. Vervolgens zijn die variatiecoëfficiënten op kaart gezet.²⁵ Blauw zijn de gebieden met lage variatiecoëfficiënten en derhalve een geringe mate van menging. Via lichtblauw, groen en geel loopt de menging op naar rood. Daar zijn de variatiecoëfficiënten het hoogst en is de mate van menging het meest uitgesproken.

Een korte blik op de kaart maakt al duidelijk dat welstandsgroepen relatief gemengd waren in de Jordaan en de noordelijk daarvan gelegen Haarlemmerbuurt, in het stadshart en wel vooral aan weerszijden van de Amstel, in de omgeving van het Rembrandtplein en aan de oostelijk rand van de Jodenbuurt. Op de Oostelijke en Westelijke eilanden, in de grachtengordel en aan de zuidelijke stadsrand was de mate van menging van welstandsgroepen gering. Uitzonderingen zijn de stukken van de westelijke grachtengordel waarvan we in het voorgaande hebben vastgesteld dat zich daar op binnenterreinen en in achterstraten huizen bevonden met een van de omgeving afwijkend huurniveau. Maar daarmee raken we aan de verklaringen van de residentiële patronen die onze analyse heeft blootgelegd en dat is het thema van de volgende paragraaf.

Verklaringen: externaliteiten en beschikbare middelen

Zoals reeds is opgemerkt, weerspiegelen vastgoedprijzen in sterke mate de evaluatie van positieve en negatieve externaliteiten door huurders/kopers en verhuurders/verkopers. De mate waarin bewoners kunnen genieten van positieve externaliteiten en negatieve externaliteiten kunnen ontlopen, is uiteraard afhankelijk van hun positie in de samenleving en de middelen (geld,

24. Multatuli, *Woutertje Pieterse*, 20-21 en 412.

25. De variatiecoëfficiënt = standaarddeviatie/rekenkundig gemiddelde. Deze maat wordt gebruikt om het effect van de sterk uiteenlopende absolute huurniveaus en de daarop gebaseerde standaarddeviaties in de verschillende delen van de stad te compenseren. Om de leesbaarheid van de kaart te bevorderen zijn de waarden van individuele gridcellen gebruikt als basis voor interpolatie.

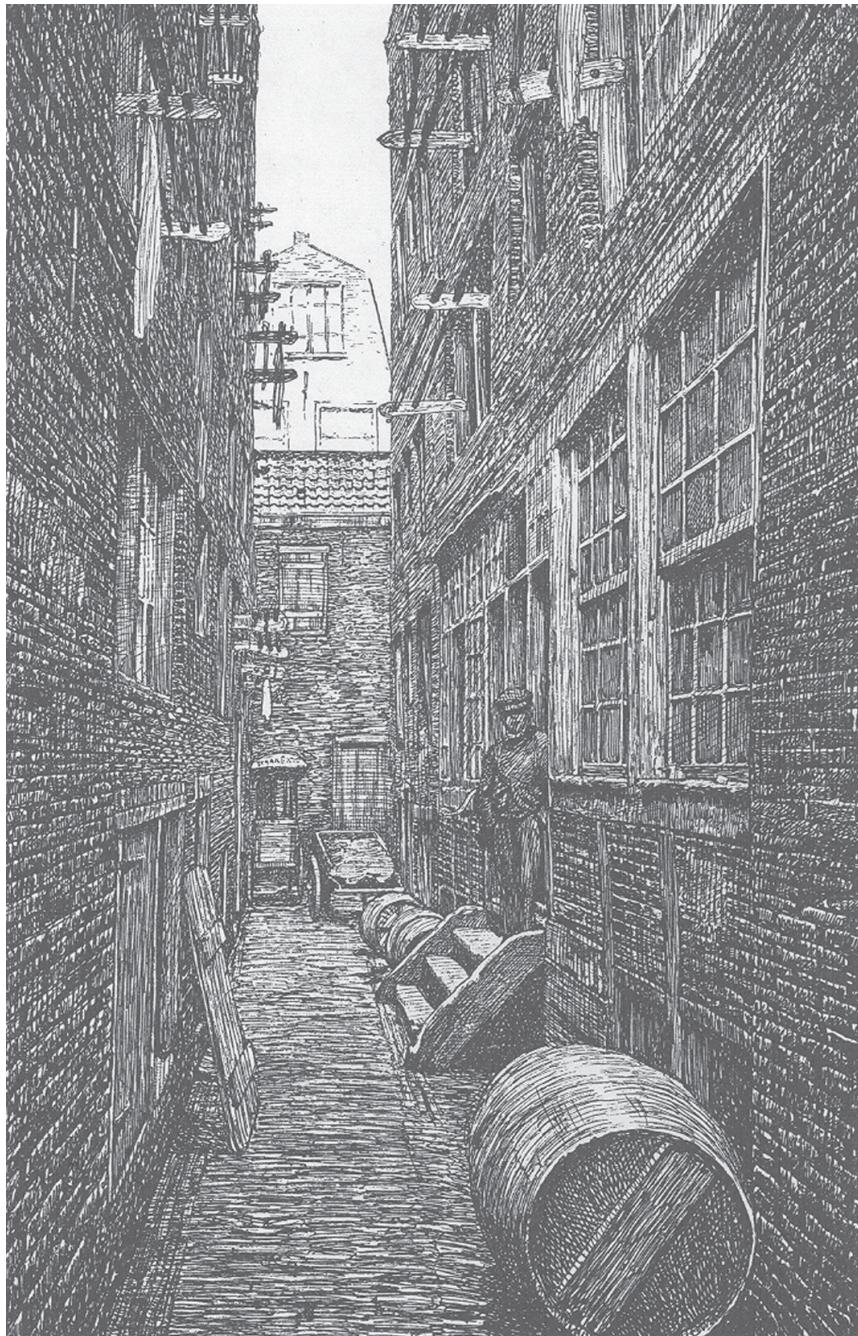
macht, status) waarover zij beschikken. In het onderstaande zullen we inderdaad zien dat minder welgestelden als het ware de gaten vulden die achterbleven nadat meer welgestelden hun woonvoorkeuren hadden gerealiseerd en dat dit principe werkte over de volle hoogte van de inkomenspiramide.

Om welke externaliteiten gaat het? Sjoberg legt de nadruk op de nabijheid van het stadscentrum, waar belangrijke functies in de politieke en religieuze sfeer geconcentreerd waren en waar men betrekkelijk veilig was bij beschieting en belegering van de stad. Vanuit dat perspectief is het niet vreemd dat veel armen zich aan de rand van de stad bevonden. Zij vonden daar een onderkomen omdat de meer centraal gelegen locaties bezet werden door stadsgenoten die meer (financiële) middelen tot hun beschikking hadden. Voor die laatsten was een locatie in de stedelijke periferie inderdaad onaantrekkelijk. Die gebieden misten immers de status die afstraalde van de belangrijke publieke gebouwen in het hart van de stad en ze lagen onplezierig dicht tegen de stadsmuren en verdedigingswerken. Anders dan in kleinere steden als Alkmaar en Delft speelde in het veel grotere Amsterdam boven dien de *friction of distance* een zekere rol. In een tijd van gebrekkige vervoersmiddelen en in een stad als Amsterdam, met een weinig op personenvervoer ingestelde infrastructuur, was de afstand van de periferie tot het stadshart op de Dam en omgeving weliswaar niet zo groot als in Londen en Parijs, maar vermoedelijk wel een factor van enige betekenis en een rem op vestiging in de periferie.²⁶

In het centrum week de situatie in Amsterdam evenwel af van wat Sjoberg als kenmerkend beschouwt voor de pre-industriële stad. Weliswaar stonden ook in Amsterdam de belangrijke openbare gebouwen in het stadshart, maar het gebied rond de Dam was niet het exclusieve woondomein van de elite. De discrepantie tussen model en werkelijkheid is een gevolg van het eendimensionale karakter van Sjobergs model. Aan andere externaliteiten dan de nabijheid van publieke gebouwen besteedt hij vrijwel geen aandacht. Dat geldt bijvoorbeeld voor de kwaliteit van het woonmilieu. Vooral in steden waar het centrum ook de focus was van economische activiteiten, had het woonmilieu te lijden onder de drukte en overlast op marktpleinen, aan de haven, in de omgeving van de Beurs en elders waar handel werd gedreven en goederen werden opgeslagen en versleept. Het hoeft dan ook geen verbazing te wekken dat de Amsterdamse elites vooral aangetroffen werden in een rustige zone direct buiten het stadshart: de grachtengordel. Die situatie is in de eerste helft van de negentiende eeuw duidelijk waarneembaar (zie figuur 3), maar heeft zijn wortels in een veel verder verleden.

De leefbaarheid van het oude centrum werd al vanaf het einde van de zestiende eeuw aangetast. Dat waren immers de jaren dat de Amsterdamse economie een fase van explosieve groei doormaakte, vele tienduizenden

26. Sjoberg, *The pre-industrial city*, 95-103.

Ill. 2 Een niet bij naam genoemd slop in de Jodenbuurt, aan de Joden Houttuinen uit: Louis M. Hermans, *Krotten en sloppen. Een onderzoek naar den woningtoestand te Amsterdam, ingesteld in opdracht van den Amsterdamschen Bestuurdersbond* (Amsterdam 1901) 65, met tekeningen van Albert P. Hahn.

migranten zich in de stad vestigden en de bevolkingsomvang verveelvoudigde.²⁷ De economische en demografische groei legde een enorme druk op de beschikbare ruimte en vooral het stadshart, waar economische, politieke en religieuze functies zich concentreerden, had te lijden onder congestie.²⁸ Voor de elites werd het stadshart daardoor onaantrekkelijker als woonplaats. De bedrijvigheid en het rumoer verstoorden de rust en mogelijk wilden zij zich tevens ontrekken aan de nabijheid van de grote aantallen arme migranten die in de stad neerstrekken en dat gedurende de zeventiende en achttiende eeuw bleven doen. Anders dan vele steden in de Republiek werde Amsterdam arme migranten immers niet.²⁹ Hoe dan ook, bij de stadsuitbreidingen die in de laatste decennia van de zestiende eeuw werden aangevat, zien we de eerste aanwijzingen dat elites hun politieke invloed en financiële middelen aanwendden om voor zichzelf een rustig en voornaam woonmilieu te creëren.

Zo werden de drie hoofdstraten die vanuit de nieuwe wijken naar de oude stadspoorten leidden, bestemd voor welgestelde Amsterdammers. Deze St. Antoniesbreestraat, Reguliersbreestraat en Haarlemmer(bree)straat waren aanzienlijk ruimer dan de straten in de oude stad en ambachten die gebruik maakten van hamer, aambeeld en vuur werd verboden zich er te vestigen.³⁰ Dat deze breestraten zich op langere termijn niet tot het favoriete woondomein van de elites ontwikkelden, heeft te maken met de beschikbaarheid van een aantrekkelijker alternatief. Toen de stad werd uitgebreid, kwamen de voormalige stadsgrachten (Singel, Kloveniersburgwal) binnen de vestingwerken te liggen. Deze brede grachten boden ruimte aan grote en voornamme stadshuizen, hadden een vrij uitzicht over het water en waren over datzelfde water ook goed bereikbaar voor de handelsgoederen die in deze jaren nog in de koopmanshuizen werden opgeslagen. De aantrekkelijkheid van deze

27. Clé Lesger, *The Rise of the Amsterdam Market and Information Exchange; Merchants, Commercial Expansion and Change in the Spatial Economy of the Low Countries, c.1550-1630* (Aldershot 2006) hoofdstukken 2 en 3.

28. Clé Lesger, 'Migranten in Amsterdam in de achttiende eeuw. Residentiële spreiding en positie in de samenleving', *Jaarboek Amstelodamum* 89 (1997) 43-68.

29. Erika Kuijpers, *Migrantstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005) 297-298; Tirtsah Levie Bernfeld, *Poverty and welfare among the Portuguese Jews in early modern Amsterdam* (Portland 2012) hoofdstuk 2; M.H.D. van Leeuwen, 'Overrun by hungry hordes? Migrants' Entitlements to Poor Relief in the Netherlands, 16th-20th centuries', in: S. Hindle en A. Winter (red.), *Migration, settlement and belonging in Europe, 1500-2000. Comparative Perspectives* (te verschijnen 2013); H. Looijesteijn en M.H.D. van Leeuwen, 'Establishing and registering. Identity in the Dutch Republic', *Proceedings of the British Academy* 182 (2012) 211-251.

30. S.A.C. Dudok van Heel, 'Regent families and urban development in Amsterdam', in: Peter van Kessel en Elisja Schulte (red.), *Rome-Amsterdam. Two growing cities in seventeenth-century Europe* (Amsterdam 1997) 124-145, aldaar 126-128.

grachten als woonmilieu werd verder vergroot toen de kaden vanaf het begin van de zeventiende eeuw met bomen werden beplant.³¹

Bij de grote stadsuitbreidingen van de zeventiende eeuw werd het succes van voormalige stadsgrachten als aantrekkelijk woonmilieu voor de elites voortgezet in de aanleg van de beroemde grachtengordel. Die kwam als een schil van hoogwaardige bebouwing rond de middeleeuwse stad te liggen en de bewoners profiteerden derhalve van de nabijheid van het centrum, zonder al te veel last te hebben van negatieve externaliteiten als drukte, stank en ander zaken die afbreuk deden aan het voorname en statige woonmilieu dat men voor zichzelf wenste. Aan de grachten zelf werd degradatie voorkomen door een verbod op bebouwing van binnenterreinen. In 1615 werd zelfs explicet door de vroedschap vastgesteld ‘dat de erven op de Herengraft gelegen souden mogen worden betimmert met schoone woningen ende huysen voor den rentenierende ende andere vermogende luyden’. In 1618 werd tenslotte een algeheel verbod uitgevaardigd op de vestiging van ‘schadelycke en priculeuse neeringhen’ aan deze gracht; een verbod dat tevens bindend werd verklaard voor de bebouwing aan de overige grachten in de gordel.³² Uit alles spreekt de bedoeling met de grachtengordel een rustig en aantrekkelijk woonmilieu voor de Amsterdamse elites te creëren. Aan de beide hoofdgrachten – de Herengracht en Keizersgracht – werd de rust op het water op een simpele maar effectieve wijze gewaarborgd. Die grachten kregen geen directe verbinding met het buitenwater van het IJ en lagen dus in de luwte van Singel en Prinsengracht, die wel over een dergelijke verbinding beschikten, druk bevaren werden en aan de kades ook ruimte boden aan markten.³³ In de zogenoemde Vierde Vergroting (zie figuur 1), waarin de halvemaan werd voltooid en Amsterdam de vorm kreeg die het tot na het midden van de negentiende eeuw zou behouden, werd de rust aan de hoofdgrachten bewaard door de aanleg van achterstraten (Kerkstraat, Reguliersdwarsstraat) die het verkeer opvingen en ruimte boden aan activiteiten die aan de Herengracht en Keizersgracht zouden misstaan.³⁴

Hun politieke invloed en greep op de stadsuitbreidingsplannen bood de Amsterdamse elites de mogelijkheid een woonmilieu te creëren dat zoveel

31. Jaap Evert Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw* (Bussum 2010) 289-290.

32. E. Taverne, *In 't land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680* (Maarssen 1978), 165-168 en Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam*, 63-64.

33. Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam*, 343.

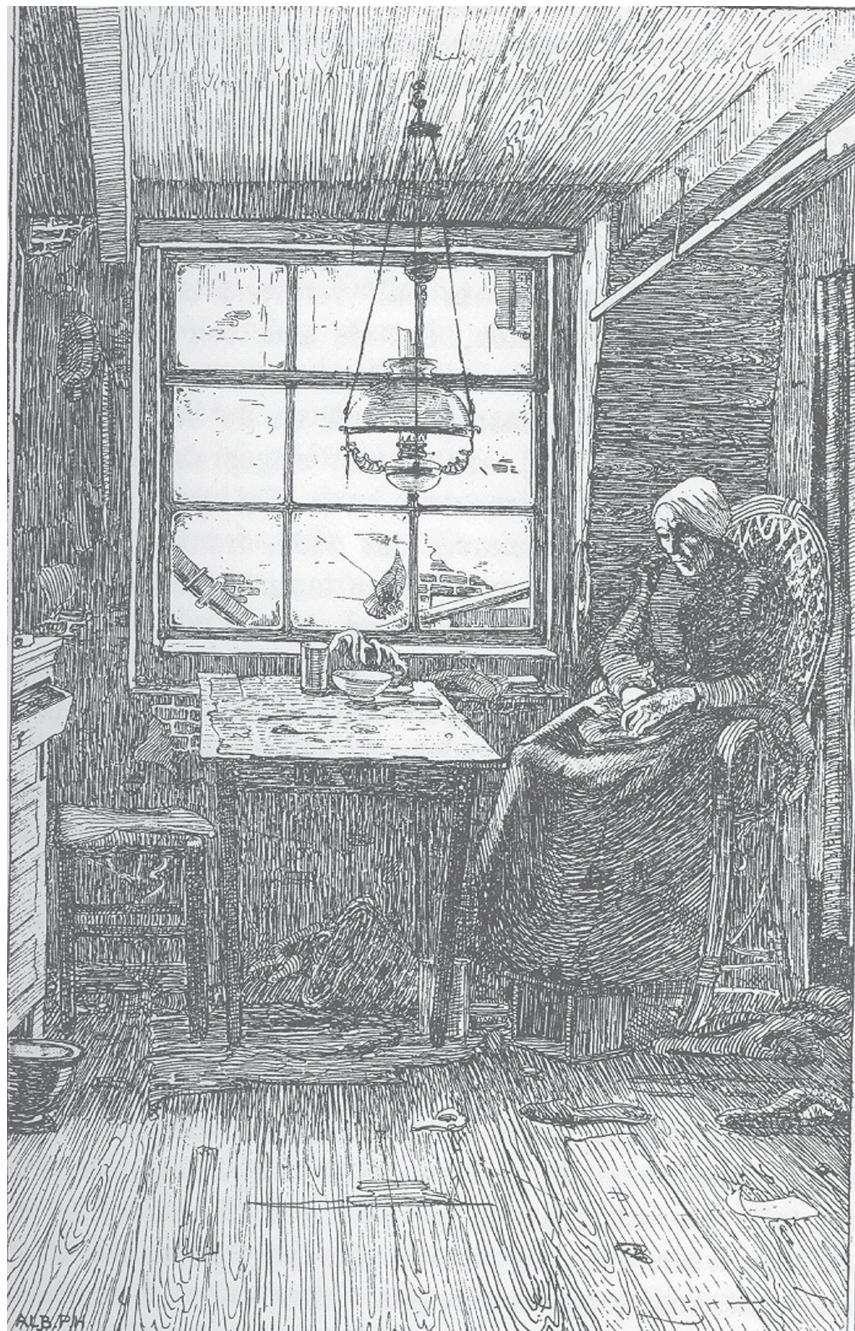
34. Ibidem, 267. Dat de Amsterdamse regenten ook daadwerkelijk aan de grachten gingen wonen, blijkt ondermeer uit de woonplaatsen van de regenten van het burgerweeshuis, zoals die door McCants zijn getraceerd voor de periode 1592-1795 (Anne E.C. McCants, *Civic charity in a Golden Age. Orphan care in early modern Amsterdam* (Urbana e.a. 1997) 100).

mogelijk ontdaan was van negatieve externaliteiten. Een ruime beurs maakte het bovendien mogelijk aan die grachten stadspaleizen op te trekken die tot op de dag van vandaag hun uitstraling hebben behouden. Door het reserveren van de brede zone buiten het stadshart voor de welgestelde bovenlaag, werden andere Amsterdammers gedwongen elders hun heil te zoeken. Een groot deel van de minder welgestelden kwam terecht in de Jordaan, een buurt die van meet af aan bestemd was voor de opvang van middengroepen en lagere sociale klassen. Daar vestigde zich ook de nijverheid die vanwege stank, geluidsoverlast en brandgevaar uit de grachtengordel werd geweerd. Maar ook in de Jordaan – en elders in de stad – vertoonden de meer welgestelden een duidelijke voorkeur voor de uitstraling, het ruimere uitzicht en de groenbeplanting aan de grachten. Dit verklaart hun vestiging langs de westzijde van de Prinsengracht en aan Jordaangrachten als de Bloemgracht en Rozengracht. Met die locaties bezet door de relatief welgestelden, resteerden voor de minder welgestelden de zijstraten en achterstraten. Degenen die ook daar geen woonruimte vonden die paste binnen hun budget, weken uit naar nog minder aantrekkelijke locaties bij de stadswallen, in achterafstraatjes en aan sloppen en stegen. Daar sloeg de balans van positieve en negatieve externaliteiten uit naar de negatieve kant en vonden de mensen die verder niets te kiezen hadden onderdak.

Overzien we nu het voorgaande dan zijn twee zaken duidelijk. In de eerste plaats toont het exposé over de stadsuitbreidingen in de laat zestiende en de zeventiende eeuw aan dat met de toenemende omvang van de stad ook de schaal waarop welstandsgroepen gescheiden werden, toenam. In het in omvang kleine middeleeuwse Amsterdam leefden de zeer rijken en de zeer armen in elkaars directe omgeving, maar zij waren gescheiden op gevelwandniveau.³⁵ Vanaf het einde van de zestiende eeuw claimden de welgestelde elites bij de stadsuitbreidingen een eigen woondomein waarin slechts in beperkte mate – in de zijstraten tussen de grachten – ruimte was voor middengroepen en de armen vrijwel ontbraken. Onvermijdelijk zijn daardoor elders concentraties van minder welgestelden ontstaan, maar daar was sprake van segregatie op gevelwand niveau, zij het dat hier de rijken (vrijwel) ontbraken. Het mozaïek van wijken, elk bevolkt door slechts een deel van de welstandspiramide, is in deze jaren tot stand gekomen.

Daarnaast valt op dat de kaarten die hier voor het jaar 1832 zijn gepresenteerd goed aansluiten bij wat hiervoor over de stadsuitbreidingen in de zesstiende en zeventiende eeuw is opgemerkt. Blijkbaar waren de toen tot stand gekomen patronen uitermate duurzaam. Die duurzaamheid heeft uiteraard te maken met het feit dat de voorkeuren van de politieke en economische

35. J.W. Verhey, 'Warmoesstraat, Nieuwendijk en Damrak in het midden van de zestiende eeuw', in: Michiel Jonker, Leo Noordgraaf en Michiel Wagenaar (red.), *Van stadskern tot stadsgewest. Stedebouwkundige geschiedenis van Amsterdam* (Amsterdam 1984) 63-87.

Ill. 3 Woning van een armlastig oud echtpaar dat woont in de Dove Albertsgang, aan de Brouwersgracht aan de rand van de Jordaan uit: Louis M. Hermans, Krotten en sloppen. Een onderzoek naar den woningtoestand te Amsterdam, ingesteld in opdracht van den Amsterdamschen Bestuurdersbond (Amsterdam 1901) 30, met tekeningen van Albert P. Hahn.

elite bij de sociaal-ruimtelijke inrichting van de stad concreet gestalte kregen in verkavelingspatronen, bebouwing en woonmilieu. Dat zijn zaken die niet dan met grote kosten veranderd konden worden. Bovendien maakte het versnipperde grondbezit in Amsterdam het tot in de twintigste eeuw vrijwel onmogelijk grootschalige veranderingen aan te brengen in het stedelijk landschap. Tot slot verzetten ook gevestigde belangen zich tegen veranderingen die (mogelijk) negatieve externaliteiten konden oproepen of versterken. Huizen boden immers niet uitsluitend woonruimte, maar waren (en zijn) tevens beleggingsobjecten waarvan de waarde drastisch kon dalen wanneer de omgeving in negatieve zin veranderde. Omdat de welgestelde en politiek invloedrijke elites het best in staat waren de status en uitstraling van hun woondomein in stand te houden, kwamen activiteiten met negatieve externaliteiten (overlast veroorzakende nijverheid, opslag van vuil en afval etc.) terecht in buurten met een slechte kwaliteit van het woonmilieu en bewoond door mensen met weinig macht en invloed. De bestaande sociaal-ruimtelijke structuur werd daardoor gecontinueerd en zelfs versterkt.³⁶

Vanuit dit perspectief laat figuur 4 zich tevens lezen als een aanwijzing dat de stedelijke overheid tijdens de Vierde Vergroting het segregatiebeleid dat al eerder was ingezet, verder versterkte. In het gebied ten oosten van de Leidsegracht was de mate van residentiële segregatie in 1832 immers veel groter dan in het gebied van de Derde Vergroting (zie figuur 1), waar de Jordaan en zelfs delen van de grachtengordel een opvallende mate van sociale menging vertoonden. Ongerijmd is deze veronderstelling niet want het onderzoek van Abrahamse maakt duidelijk dat bij de Vierde Vergroting het hele plangebied onteigend werd en de inrichting van dit nieuwe stadsdeel vanuit een vooraf opgesteld plan van aanpak werd aangevat. Evenals bij de Derde Vergroting werd scheiding van functies nastreefd, maar nu was de stedelijke overheid ook in staat die op grote schaal te realiseren.³⁷ Maximalisering van het woongenot in de grachtengordel was een van de uitgangspunten van het uitbreidingsplan en in het vroegmoderne Amsterdam impliceerde dat het wegdringen van stank, vervuiling én de lagere sociale klassen naar de stedelijke periferie. Dat laatste voorkwam zoveel mogelijk dat de welgestelde bewoners van de grachtengordel bij hun gang naar de belangrijke openbare gebouwen in het stadshart geconfronteerd werden met activiteiten en mensen die zij liever vermeden.

Naast nabijheid van de belangrijke openbare gebouwen in het stadshart en de kwaliteit van het woonmilieu is er een derde externaliteit die vorm heeft gegeven aan de sociaal-ruimtelijke structuur van Amsterdam: toegankelijkheid. Niet iedereen kon zich immers de luxe van een rustig woonmilieu veroorloven. Vooral voor de detailhandel was de nabijheid van verkeersstro-

36. Zie tevens Johnston, *City and society*, 170-171.

37. Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam*, 341-349.

men van essentieel belang. Dat gold in het bijzonder voor de aanbieders van wat in de Engelstalige literatuur *shopping goods* worden genoemd: artikelen zoals sieraden en (kostbare) stoffen, die weinig frequent worden gekocht en waarvoor de consument het aanbod van de verschillende winkeliers wil vergelijken op prijs, kwaliteit en uitstraling.³⁸ Juist omdat dit soort artikelen weinig frequent wordt gekocht, is het voor winkeliers van het grootste belang dat zij klanten trekken uit de wijde omgeving en dat kan het best op locaties met een optimale toegankelijkheid. Die ontwikkelen zich derhalve tot belangrijke winkelstraten. Waar bevonden de belangrijke Amsterdamse winkelstraten zich?

Om die vraag te beantwoorden, is gebruik gemaakt van de vermeldingen van winkeliers in het Amsterdamse Bevolkingsregister van 1851-1853. Dat is uiteraard met een heel ander doel opgemaakt dan het in kaart brengen van de detailhandelssector en kent voor dit onderzoek beperkingen. Zo worden in de registers soms beroepen en soms neringen ('negotie in garen en band') vermeld en lang niet altijd is duidelijk of de kleinhandel vanuit een winkel wordt gedreven, op de markt of leurend langs de straten. Wij hebben het zekere voor het onzekere genomen en ons beperkt tot vermeldingen waarin expliciet gesproken wordt van winkeliers, winkeliersters of een winkelbedrijf. Met grote regelmaat dreven mensen samen een winkel. Bij het 'vertalen' van aantallen winkeliers (m/v) naar aantallen winkels dienden dubbeltellingen voorkomen te worden en voor elk in de bron genoemd adres is derhalve slechts één vermelding gehandhaafd. Het resultaat is een lijst met een kleine 2000 winkels, lang niet allemaal, maar wel de detailhandelszaken waarvan de uitbater zichzelf zag – of gezien werd – als winkelier.³⁹ Met dit kernbestand van winkels zijn van een groot aantal straten winkeldichtheden berekend en de straten met de hoogste dichtheden zijn opgenomen in figuur 5.⁴⁰

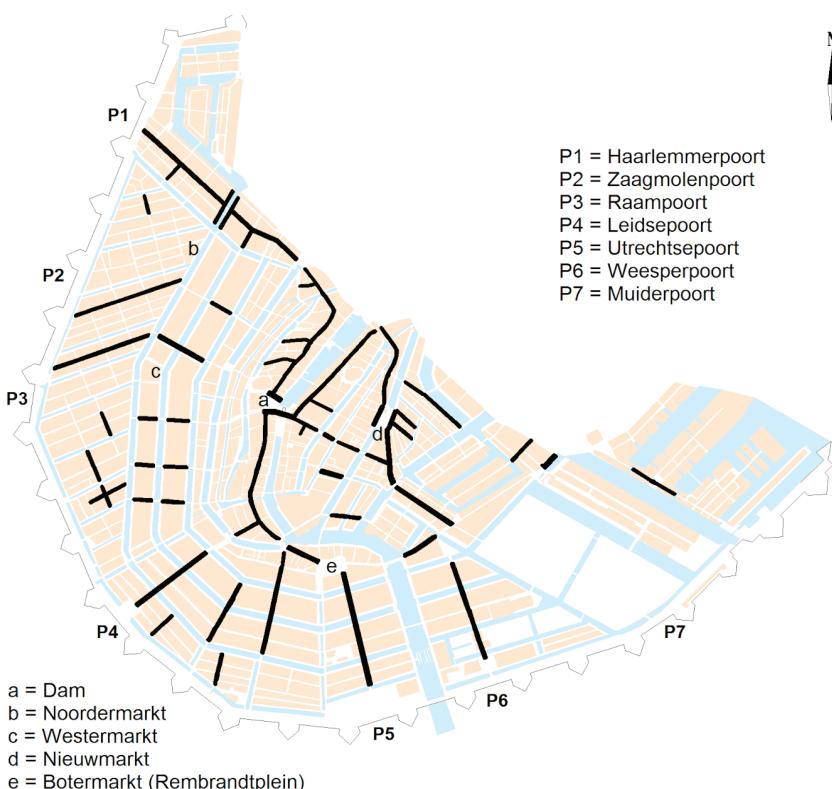
Daar blijkt dat de hoogste winkeldichtheden gemeten zijn aan de Dam, langs de assen aan weerszijden van de Amstel (Nieuwendijk, Warmoesstraat en Kalverstraat) en langs een aantal radialen die vanuit het centrum van de stad uitwaaierten naar de stedelijke periferie en de wereld buiten de stadspoorten (bijvoorbeeld Haarlemmerstraat/Haarlemmerdijk, Leidsestraat en Utrechtsestraat). Concreet gaat het in veel gevallen om straten die vandaag de dag nog altijd een belangrijke winkelfunctie bezitten en dat in de achttiende eeuw ook al deden.⁴¹

38. Lesger, 'Patterns of retail location', 26-28.

39. We gaan er daarbij vanuit dat winkeliers woonden in het perceel waar zij ook hun winkel dreven. Dat is voor deze periode, en nog lang daarna, de gebruikelijke situatie.

40. Voor het berekenen van de dichtheden is gebruik gemaakt van informatie over het aantal huizen per straat uit de digitale versie van het zogenoemde Omnummeringsregister 1853 (Stadsarchief Amsterdam). In de figuur zijn uitsluitend straten opgenomen met zeven of meer vermeldingen van winkels.

41. Lesger, 'Patterns of retail location', figuur 3.

FIGUUR 5 Hoofdwinkelstraten in Amsterdam, circa 1851

Werpen we nu opnieuw een blik op figuur 3 dan zal duidelijk zijn dat de op toegankelijkheid gebaseerde winkelfunctie een belangrijke invloed uitoeftende op de sociaal-ruimtelijke structuur van Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw. De relatief hoge huurwaarden aan het IJ, langs de belangrijke doorgaande straten aan weerszijden van de Amstel en in de radiaalstraten laten zich verklaren uit het commerciële potentieel van die straten en de exploitatie daarvan door winkeliers. De winkeliers aan die straten vormden een overwegend welgestelde middengroep en met hun vestigingspatroon versterkten zij de mate van sociale menging in het vroegmoderne Amsterdam. Zij woonden immers in de onmiddellijke omgeving van andere welstandsgroepen. In de grachtengordel waren die anderen de rijke bewoners van grachtenpanden, in buurten als de Jordaan en de Oostelijke eilanden de minder welgestelde bewoners van zij- en achterstraten.

Dat patroon bevestigt de opvatting van Vance dat ook in vroegmoderne steden het functioneren van de vastgoedmarkt een grote invloed had op de sociaal-ruimtelijke structuur. Typerend voor stedelijk vastgoed was (en is) immers dat huren over korte afstanden sterk kunnen variëren en toegankelijkheid is een van de factoren die dit soort variaties genereert. Ook voor

een winkelier in het vroegmoderne Amsterdam maakte het immers nogal wat uit of hij woonde en zijn bedrijf uitoefende aan een goed toegankelijke en druk belopen winkelstraat of aan een direct om de hoek gelegen zijstraat met weinig passanten en een beperkt commercieel potentieel.⁴² Vooral in het middeleeuwse hart van de stad, waar de winkelfunctie het krachtigst ontwikkeld was, heeft toegankelijkheid een grote invloed gehad op de ruimtelijke spreiding van welstandsgroepen en de opvallende mate van sociale menging die daar is geconstateerd (zie figuur 4).⁴³

Residentiële patronen en sociale contacten

Met het reconstrueren van de residentiële patronen in Amsterdam hebben we niet het bestaan van sociale interactie tussen welstandsgroepen vastgesteld, maar slechts de mogelijkheden en waarschijnlijkheden van die interactie in kaart gebracht. Dat beeld kan nog iets verder worden aangescherpt wanneer we een idee hebben van de concrete afstand die de verschillende welstandsgroepen van elkaar scheidde. De door ons verzamelde gegevens op perceelsniveau bieden de mogelijkheid daar uitspraken over te doen. Concreet hebben we voor elk van de bijna 23.000 woonhuizen in onze dataset de afstand berekend tot het dichtstbijzijnde woonhuis in het eigen kwartiel en de drie overige kwartieren.⁴⁴ Die afstanden zijn vervolgens gemiddeld en opgenomen in tabel 2.

Van de diagonaal in de tabel laat zich aflezen dat de gemiddelde afstand tot woonhuizen met een huurwaarde in het eigen kwartiel zo'n 6,5 tot 8,5 meter bedroeg; een afstand die niet veel afwijkt van de gevelbreedte in het toenmalige Amsterdam. Woonhuizen met huren in het eigen kwartiel bevonden zich dus doorgaans in de onmiddellijke omgeving. Vertaald naar bewoners maakt de tabel duidelijk dat bewoners met een vergelijkbare sociaal-economische status meestal buren waren. De afstand tot bewoners van huizen met huren in andere kwartieren loopt snel op en overal is die het grootst bij de groep die in sociaal-economisch opzicht het verst van het eigen huishouden afstond. Zo bedraagt de gemiddelde afstand van huizen in het eerste kwartiel tot het dichtstbijzijnde huis in het vierde kwartiel niet minder

42. Zie tevens Clé Lesger, ‘De locatie van het Amsterdamse winkelbedrijf in de achttiende eeuw’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 4 (2007) 35-70, 54-56.

43. We gaan voorbij aan een andere mogelijke factor nl. ‘in-group preferences’, omdat daar vooralsnog geen empirische aanwijzingen voor gevonden zijn en het bovendien vermoedelijk alleen een rol van betekenis speelde bij de vestiging van Joden in de Jodenbuurt.

44. Op het niveau van individuele huizen bestaat een duidelijk en positief verband tussen de huurwaarde van het betreffende huis en die van het dichtstbijzijnde huis. De correlatiecoëfficiënt bedraagt 0,83.

dan 95 meter en voor de huren in het tweede kwartiel is dat nog altijd 62 meter.

TABEL 2 *Gemiddelde afstand (hemelsbreed in meters) van een woonhuis in kwartiel X tot het dichtstbijzijnde woonhuis in kwartiel Y, 1832*

<i>vanuit:</i>	<i>kwartiel 1</i>	<i>kwartiel 2</i>	<i>kwartiel 3</i>	<i>kwartiel 4</i>
<i>naar:</i>				
kwartiel 1	6,5	19,8	33,7	54,3
kwartiel 2	17,4	7,2	17,4	37,2
kwartiel 3	32,2	17,9	8,5	21,8
kwartiel 4	94,9	62,0	25,1	7,8
N =	5897	6115	5313	5547

Bron: Kadaster Amsterdam, 1832.

n.b. De aantallen waarnemingen in de kwartieren variëren omdat de kwartielgrenzen soms vallen binnen omvangrijke groepen huizen met dezelfde huurwaarde. In die gevallen is de meest nabije verandering van huurwaarde als kwartielgrens genomen.

Dat de gemiddelde afstand van huizen in het eerste kwartiel naar die in het vierde kwartiel (95 meter) groter is dan omgekeerd (54,3 meter) bevestigt de eerdere constatering dat relatief veel Amsterdammers met een lage sociaal-economische status te vinden waren aan de randen van de stad, ver verwijderd van de welgestelden. Maar er zijn ook arme huishoudens die aanzienlijk dichter in de buurt van het meest welgestelde vierdeel van de huishoudens woonden. Hun relatieve nabijheid komt tot uitdrukking in de betrekkelijk geringe afstand die welgestelden scheidde van de dichtstbijzijnde stadsgenoot in een huis met een huurwaarde in het eerste kwartiel.⁴⁵

Dan resteert nu de vraag wat tijdgenoten vonden van de nabijheid van anderen en of de contacten zich inderdaad beperkten tot de aangrenzende delen van de sociale piramide. Dat lijkt niet het geval. Een bedelaarsenquête uit 1811 vermeldt dat elke ochtend een aanzienlijk aantal armen uit de eigen buurten naar de huizen van de welgestelden trok om daar een aalmoes te vragen of deze zwijgend af te wachten.⁴⁶ De confrontatie van welgestelden met de Amsterdamse onderlaag spreekt ook uit de in 1820 uitgegeven *Genees-*

45. In sociaal-economisch opzicht zal de afstand tussen de sociale groepen overigens nog groter zijn geweest dan de tabel en kaarten suggereren, want de huurwaarden hebben betrekking op het hele pand en vooral in volksbuurten waren die panden gesplitst in meerdere woningen, elk met een lagere huur en navenant lagere sociaal-economische status van de bewoners.

46. Stadsarchief Amsterdam, archief 5053 (Archief van het Nieuw Stedelijk Bestuur), inv. nr. 265, stuk 89. Zie over de houding van armen in conflicten tussen bedelaars en politie, Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam*, 240.

kundige plaatsbeschrijving van de Amsterdamse arts Nieuwenhuijs. Hij merkt op dat: 'de wandelaar, om de prachtige en kostbare équipages, of de met koopmansgoederen opgevulde voertuigen en sleden te ontwijken, niet zelden tegen kruiwagens en karren, waarin verminkte bedelaars worden rondgesleept terugdeinst'. En ook meldt de auteur 'dat het oog van den nieuwsgierigen, vergast op de schoonste, in de kostbaarste winkels, ten toon gespreide voorwerpen, door het voorhouden van een verminkt lid eens ongelukkigen, of door de stuiprekkingen van eenen, door honger en gebrek, in het slijk wentelenden bedelaar met tranen wordt gevuld'.⁴⁷

Naast het mededogen waar Nieuwenhuijs over schrijft, riep de confrontatie met armen bij de welgestelden ook angst op. Met grote regelmaat spraken Amsterdamse armbestuurders, onder wie vertegenwoordigers van de fine fleur van het Amsterdamse regentenpatriciaat en andere vooraanstaande Amsterdammers, in de eerste helft van de negentiende eeuw hun bezorgdheid uit over de enorme massa verpauperde stadsgenoten en het kwaad dat zij konden aanrichten als ze niet in toom werden gehouden en geholpen met wat bedeling. Dat moest voorkomen dat de armen met geweld namen, wat zij niet hadden, maar wel zagen: de enorme fortuinen van vooraanstaande Amsterdammers.⁴⁸ Ook het boek van Nieuwenhuijs voerde de angst. 'Geen' uwer medeburgeren kwelt de honger', schreef hij, 'die niet tevens uwe bezittingen, zoo al niet uw leven bedreigt'. En ook: '[d]e gemeene man, die lijdt, wordt de heimelijke vijand van den vermogenden burger'.⁴⁹

De angst voor de onderklasse leefde tevens onder bestuurders, blijkt uit een vertrouwelijk schrijven van de Provinciaal-Gouverneur aan de minister van Binnenlandse Zaken. In het in 1830 verzonden stuk meldt eerstgenoemde dat hij vrees voor onrust in Amsterdam: "Onder zulk eene talrijke bevolking bevinden zich lieden van allerlei soort, waaronder dan ook de zoodanige die slechts een gunstig ogenblik verbeiden om zich bij de minste samenloop van een zeker hoeveelheid volk de gelegenheid ten nutte te maken om zich aan de ergste buitensporigheden over te geven".⁵⁰

Zowel het mededogen als de angst maken duidelijk dat waar het vluchtige contacten betrof, het voor de maatschappelijke bovenlaag onmogelijk was de armen te ontlopen. Amsterdam was dan wel een grote stad, maar ze was toch te klein en te gemengd om te voorkomen dat de sociale klassen met elkaar in aanraking kwamen.

47. C.J. Nieuwenhuijs, *Proeve einer geneeskundige plaatsbeschrijving (topographie) der stad Amsterdam*, deel 3 (Amsterdam 1820) 12.

48. Citaten van tijdgenoten bij Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam*, 118-119, 121-128, 246, 262-267, 272-273.

49. Nieuwenhuijs, *Proeve einer geneeskundige plaatsbeschrijving*, deel 3, 4-5.

50. Rijksarchief Noord-Holland, Provinciaal Bestuur 1814-1850, inv.nr. 2847, schrijven van 4 september 1830.

Conclusie

Het voorgaande bevestigt dat grote vroegmoderne steden meer complexe residentiële structuren vertonen dan kleine en middelgrote steden. Het vroegmoderne Amsterdam bestond uit een mozaïek van wijken die elk een deel van de sociale piramide huisvestten (macro-segregatie) en intern een geledingspatroon op gevelwandniveau vertoonden (meso-segregatie). Tevens werd duidelijk dat de drie door ons onderscheiden externaliteiten – een centrale locatie, een aangenaam woonmilieu en goede toegankelijkheid – belangrijke verklaringen vormen van de geconstateerde segregatiepatronen. De welgestelde, machtige en aanzienlijke Amsterdammers waren uiteraard het best in staat in hun woningkeuze de positieve externaliteiten te realiseren en negatieve te vermijden. Voor de overige stedelingen gold dat zij met de hun ter beschikking staande middelen een zo gunstig mogelijke woonlocatie trachten te vinden, maar strikt genomen vulden zij de gaten die stadsgenoten met meer middelen open lieten. Helemaal aan de basis van de sociale piramide had men het minst te kiezen en daar treffen we de armen die genoegen moesten nemen met schamele onderkomens in een door negatieve externaliteiten geteisterd woonmilieu.

In overeenstemming met de opvattingen van Sjöberg bleken ook in de periferie van het vroegmoderne Amsterdam lage huurwaarden en arme inwoners te overwegen. Zijn eendimensionale segregatiemodel schiet evenwel tekort wanneer we naar de rest van de stad kijken. Zo was niet het centrum het exclusieve woondomein van de elite, maar vooral de buiten het centrum gelegen grachtengordel. Die vormde voor degenen die het konden betalen een aangenaam woonmilieu, dat de nabijheid van de voorzieningen in het centrum koppelde aan ruim uitzicht, rust, forse kavels en een voorname uitstraling. De aanleg van de grachtengordel tijdens de grote stadsuitbreidingen van de zeventiende eeuw markeert het ontstaan van het mozaïek van wijken, want middengroepen en lagere inkomenklassen dienden toen elders onderdak te vinden. De geleding van de stad op wijk niveau neemt niet weg dat er binnen de wijken sprake was van menging op gevelwandniveau. Deze weerspiegelde opnieuw de kwaliteit van het woonmilieu, maar in veel gevallen ook de toegankelijkheid en het daaruit voortvloeiende economische potentieel van locaties. Vooral aan de hoofdwinkelassen in het centrum en langs de belangrijke radiaalstraten woog die laatste externaliteit zwaar en vestigde zich een middenstand van winkeliers.

De residentiële segregatie op macro- en mesoniveau verhinderde overigens niet dat verschillende sociale lagen met elkaar in aanraking kwamen. Dat geldt zelfs voor de extremen van rijk en arm. Het is denkbaar dat het ongemak en de angst die het contact met lagere sociale klassen veroorzaakte, bij de elite een verlangen naar een grotere mate van segregatie oproep dan met de aanleg van de grachtengordel was gerealiseerd. De nieuwe elitebuurten die na het midden van de negentiende eeuw tot stand kwamen en de toenemende

belangstelling voor een suburbaan bestaan in het Gooi en Kennemerland zouden dan mede een antwoord zijn op de sociaal-ruimtelijke structuur die wij in deze studie voor de eerste helft van de negentiende eeuw hebben blootgelegd.⁵¹

Over de auteurs

Clé Lesger (1956) studeerde sociale en economische geschiedenis en is UHD bij de afdeling Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam. Hij houdt zich onder meer bezig met de geschiedenis van de (detail)handel en de ruimtelijke structuur van vroegmoderne en moderne steden.

E-mail: c.m.lesger@uva.nl.

Marco H.D. van Leeuwen (1958) is hoogleraar Historische Sociologie aan de uu. Hij bestudeert sociale ongelijkheid op lange termijn, thans in het bijzonder in het kader van een ERC Advanced Investigator grant: ‘Towards Open Societies? Trends, Variations and Driving Forces of Intergenerational Social Mobility in Europe over the Past Three Centuries’, zie www.towardsopensocieties.org.

E-mail: M.H.D.vanLeeuwen@uu.nl.

Bart Vissers (1977) studeerde archeologie en prehistorie aan de Universiteit van Amsterdam. Momenteel werkt hij als GIS-specialist bij het onderzoeks-project Archeologie van de Noord/Zuidlijn te Amsterdam.

E-mail: Bart@archeologienzlijn.nl.

51. De ontwikkelingen na het midden van de negentiende eeuw komen uitvoerig aan bod in Michiel Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914. Economisch herstel, ruimtelijke expansie en de veranderende ordening van het stedelijk grondgebruik* (Amsterdam 1990). Zie voor het vertrek van de elite uit Amsterdam tevens Kees Bruin, *Een herenwereld ontleed. Over Amsterdamse oude en nieuwe elites in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1980) 26-28 en tevens G.A. Hoekveld, *Baarn. Schets van de ontwikkeling van een villadorp* (Baarn 1964).